

TEKENEN VAN GODS GRAMSCHAP

Wonderbaarlijke natuurverschijnselen in de Republiek in de 16e en 17e eeuw

Eric Jorink

Toen zeide Hij tot hen: Volk zal opstaan tegen volk en koninkrijk tegen koninkrijk, en er zullen grote aardbevingen, en nu hier, dan daar pestziekten en hongersnoden zijn, en ook vreselijke dingen en grote tekenen van den hemel.

Lucas 21:10-11.

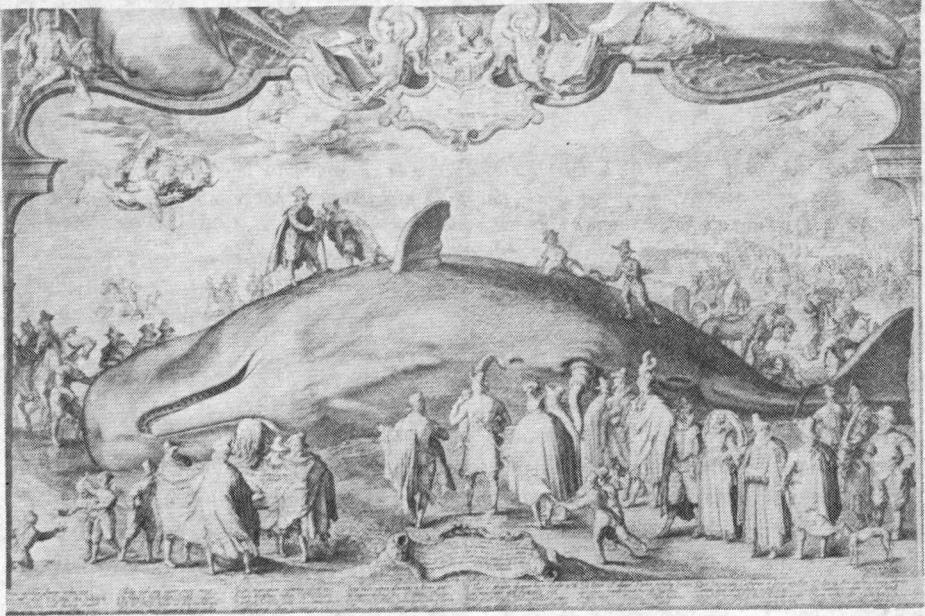
Inleiding

"Wij vragen angstig vergiffenis en vrede", zo schreef de Haarlemse geleerde Theodorus Schrevelius in 1601, toen er binnen enkele maanden tijd achtereenvolgens een reusachtige potvis was aangespoeld bij Wijk aan Zee, er een zons- en maansverduistering werd waargenomen, en de Republiek was opgeschrikt door een lichte aardbeving. "Want indien de profetieën der zieners iets waard zijn, dan zijn dit de bewijzen van Uw toorn".¹ Op de fraaie gravure waarop Jan Saenredam al deze natuurverschijnselen weergaf, en waarvoor Schrevelius het Latijnse onderschrift verzorgde, zien we hoe Graaf Ernst Casimir en duizenden anderen de gestrande walvis kwamen bekijken (zie afbeelding 2). Het was niet louter sensatiezucht die de toeschouwers naar het strand trok. De humanistisch geschoolde Schrevelius raakte de kern van de zaak toen hij de walvis kwalificeerde als een 'monster', het Latijnse woord dat is afgeleid van het werkwoord *monere* (waarschuwen). Hiermee doelde hij niet alleen op het gedrochtelijke uiterlijk van het zeedier, maar ook op diens functie als teken van God.

Tal van contemporaine bronnen getuigen van de grote belangstelling die wonderbaarlijke natuurverschijnselen, *prodigia*, als aardbevingen, monsterlijke geboorten, bloedregens en komeetverschijningen in de zestiende en de zeventiende eeuw trokken. Historici hebben tot dusverre betrekkelijk weinig aandacht aan dit onderwerp besteed. Voorzover dat wél gebeurd is, geschiedde dat vooral vanuit het perspectief van de latere Verlichting, die de angst kortweg betitelde als 'bijgeloof'. Volgens deze interpretatie verdween het geloof in natuurwonderen en voortekenen, na een lange en moeizame strijd die rond 1680 werd ingezet, ten gevolge van de zegetocht van rationalistische en natuurwetenschap-

1 Gravure en onderschrift staan beschreven in: F. Muller, *Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieprenten* I (Amsterdam 1863) no. 1160. Zie verder: A. Eiffinger, 'Zin en beeld. Enige kanttekeningen bij twee historieprenten', *Oud Holland* 93 (1979) 252-268.

pelijke ideeën.² Wie in deze periode het licht der rede nog niet aanschouwd had, kon en kan nu nog steeds rekenen op meewarig hoofdschudden of een scherpe terechtwijzing. Zo lezen we bijvoorbeeld in een recente dissertatie: "Het bijgeloof omtrent kometen bleef in de achttiende eeuw bestaan!"³

Afbeelding 2: Jan Saenredam, *Gestrande walvis bij Beverwijk*, gravure uit 1602. Hart Nautical Collection, M.I.T. Museum, Cambridge, Mass.

Een meer genuanceerde benadering, waarbij het geloof in voortekenen niet wordt gezien als een teken van achterlijkheid maar in de religieuze en intellectuele context van de zestiende en zeventiende eeuw wordt geplaatst, komt

-
- 2 De klassieke studie is: P. Hazard, *La crise de la conscience européenne 1680-1715* (Parijs 1934).
 - 3 J.W. Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)* (Zwolle 1992) 137 noot 159.

minder vaak voor.⁴ In dit enigszins schetsmatige artikel ligt de nadruk vooral op de situatie in de Republiek. Niet de komst van de verlichte ideeën staat centraal, maar de achtergronden en interne consistentie van de 'oude' opvattingen. Wat bijgeloof is en wat niet, wordt in hoge mate bepaald door het perspectief van waaruit men spreekt. Getracht zal worden aan te tonen dat, uitgaande van vroeg-zeventiende-eeuwse maatstaven, het geloof in voortekenen geen bijgeloof was maar juist het gevolg van godsvrucht en grondige studie van de Bijbel.

Enige achtergronden

Ten gevolge van verschillende, onderling nauw samenhangende factoren, kreeg de belangstelling voor voortekenen vanaf circa 1500 een krachtige impuls. Door de uitvinding van de boekdrukkunst werden prodigia die voorheen slechts lokale aandacht hadden getrokken, nu vereeuwigd in pamfletten, gravures, en andere gelegenheidsuitgaves.⁵ Vaak werden dergelijke publikaties vertaald, zodat ook het Nederlandse publiek kennis kon nemen van de bloedregen boven Stralsund in 1597 of van de twee monsterlijke wijndruiven die rond 1600 in de Palts ontdekt werden, "t'welck seer schrickelijck en onnatuerlick om te sien" was.⁶ Niet alleen dergelijke goedkope uitgaves vonden gretig aftrek; ook voor omvangrijke en dus prijzige kronieken waarin de meest opzienbarende voortekenen vanaf de Schepping tot aan de eigen tijd beschreven werden, bestond een ruime markt.

Zeer belangrijk was de sociale en geestelijke onrust in de jaren van de Reformatie en de godsdienstoorlogen. Men was in deze jaren van ellende, onzekerheid en eschatologische verwachtingen zeer gespitst op tekens die als goed- of afkeuring van God geïnterpreteerd konden worden. Bekend zijn de eindeloos herdrukte pamfletten van Luther en Melanchton waarin twee mon-

4 Zie onder andere: K. Thomas, *Religion and the decline of magic. Studies in popular beliefs in sixteenth- en seventeenth-century England* (Harmondsworth 1971) passim; S. Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1988) 137-227; W. Frijhoff, 'The meaning of the marvelous: on religious experience in the early seventeenth century Netherlands. Questioning the extraordinary' in: L. Laeyendecker e.a. ed., *Experience and explanations. Historical and sociological essays on religion in everyday life* (Leeuwarden 1990) 79-102; A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1991; oorspr. uitg. Assen 1978-1981) 282-285; E. Jorink, 'Hemelse tekenen. Nederlandse opvattingen over de komeet van 1618', *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen en techniek* 17 (1994) 57-75 en de literatuur die verder in dit artikel geciteerd wordt.

5 Zie onder andere E. Holländer, *Wunder, Wundergestalt, Wundergeburt in Einblattdrucken des funfzehnten bis achtzehnten Jahrhunderts* (Stuttgart 1921).

6 *Een Jammerlijcke beschrijvinghe ende geschiedenis binnen Stralsondt...hoe dat aldaer Bloed ende Sulpher uit de Locht in ende buyten de Stadt gheregent heeft* (Amsterdam 1597); *Wonderlijcke afbeeldinghe ende beschrijvinghe van twee wijndruyven, die elck een baert van anderhalf ellen lanck hadden* (z.p. 1609).

sters, het 'Monnikskalf' en de 'Pausezel', de lezers van het satanische karakter van de katholieke kerk moesten overtuigen.⁷ Minstens even bekend is de angst die ontstond voor de conjunctie van alle planeten in het sterrenbeeld Vissen, die was berekend voor februari 1524. In niet minder dan 133 pamfletten werd de vrees uitgesproken dat dit een teken was dat God de mensheid zou straffen met een nieuwe Zondvloed. Een enkeling schijnt zelfs een ark gebouwd te hebben.⁸

Ook in de Nederlanden werden in de jaren van de Opstand de grillen van de natuur met veel belangstelling aanschouwd.⁹ De opmerkelijke hoeveelheid walvissen die in deze tijd op de Hollandse kust strandde, werd door velen geïnterpreteerd als een verwijzing naar de oorlog tegen het hoogmoedige Spanje. Hetzelfde geldt voor tal van andere voortekenen, zoals bijvoorbeeld de "wondergesichten" van strijdende legers die men steeds weer in nachtelijke wolkenformaties meende te zien. Bor verhaalt hoe in februari 1574 vijf Utrechtse nachtwakers in de lucht twee legers elkaar zagen bevechten, "so perfectelijck oft levendighe menschen hadden ghedaen". Het gebeuren werd door hem beschouwd als een voorbode van de slag op de Mookerhei, twee maanden later.¹⁰

Gedurende de gehele zeventiende eeuw werden op soortgelijke wijze opmerkelijke natuurverschijnselen in verband gebracht met dramatische sociale gebeurtenissen, zoals oorlogen en pestepidemieën. Het causale verband dat velen - vaak achteraf - legden, zou voorzien hebben in een psychologische behoefte. Met het weerkeren van de rust in de maatschappij zou ook het geloof in prodigia verdwenen zijn.¹¹ Echter, hoe belangrijk dergelijke psycho-sociale factoren ook geweest zijn voor het geloof in voortekenen, het zou waarschijnlijk onjuist zijn deze als enige verklaringsgrond aan te voeren.

Het is opmerkelijk dat het belang dat men aan voortekenen hechtte, vooral in de protestantse landen erg groot was. Juist hier zag men steeds weer in allerhande ongewone natuurverschijnselen de hand van God. Een zeer belangrijke factor die bijdroeg tot dit geloof was waarschijnlijk de protestantse intellectuele cultuur, met haar opvattingen over God, Schepping en Bijbel. De katholieke Maria-verering en het geloof in heiligen, wonderdoeners en mirakelen werd door de protestanten verworpen. Men sloot niet helemaal uit dat God wonderen verrichtte, maar was met name in gereformeerde kringen vrij algemeen van mening dat God, indien Hij de mensheid wilde confronteren met

7 K. Park en L. Daston: 'Unnatural conceptions: the study of monsters in sixteenth and seventeenth century France and England', *Past and present* 92 (1981) 20-54, aldaar 25-28.

8 L. Thorndike, *A history of magic and the experimental sciences* V (New York 1941) 178-233; C. Webster, *From Paracelsus to Newton. Magic and the making of modern science* (Cambridge 1983) 21-26.

9 Zie ook: M.E.H.N. Mout, 'Prognostica tijdens de Nederlandse Opstand' in: C. Augustijn e.a. ed., *Kerkhistorische opstellen* (Kampen 1987) 9-19.

10 P.C. Bor, *Oorspronck, begin ende aenvang der Nederlantscher oorlogen, beroerten ende Borgerlijcke oneenicheyden* (6 dln., Amsterdam 1621-1634) I, boek 7, 14-15.

11 Vgl. Thomas, *Religion*, 755-800; O. Niccoli, *Prophecy and people in renaissance Italy* (Princeton 1990).

Zijn almacht, Hij dit niet deed via de hele santenkraam van heiligen en relikwieën, maar via de natuur.

God, de Schepping en de voortekenen

Rond 1600 was men ervan overtuigd dat de Schepping een ordelijk en doelmatig geheel was, waarin niets gebeurde zonder dat God het gewild had. Ofschoon men het begrip 'natuurwet' zoals wij dat gebruiken pas aan het einde van de zeventiende eeuw leerde kennen, had men al eerder een duidelijk idee over wat 'natuurlijk' was en wat niet. De zon hoorde overdag te schijnen en uit de wolken hoorde regen, hagel of sneeuw te komen. Als plotseling de zon verduisterd werd of als het bloed regende, schreef men dit toe aan het directe ingrijpen van God, zelfs al wist men voor deze fenomenen een fysische verklaring te geven. In gereformeerde kringen was men, anders dan onder katholieken, zeer terughoudend om een opmerkelijk voorval als een wonder te kwalificeren.¹² Men verwees in dit geval naar de ideeën van Augustinus: "Wij zeggen namelijk van alle wondertekens dat ze strijdig met de natuur zijn, ofschoon dat niet het geval is. Want hoe kan iets in strijd met de natuur zijn, als het voortvloeit uit de wil van God: de wil van de grote schepper is immers de natuur van ieder ding!"¹³

Opmerkelijke natuurverschijnselen hadden derhalve een goddelijke betekenis. God was voor de gereformeerden een oudtestamentische God der wrake die telkens weer het zondige gedrag van Zijn schepselen bestraft met allerlei plagen, en die op elk moment dat Hij dat nodig achtte, in de natuurlijke loop der dingen kon ingrijpen. Hij kon de zon stilzetten, de maan verduisteren, tekenen aan de hemel geven, de aarde doen schudden op haar grondvesten, en de mensen bezoeken met rampspoed. De gehele natuur toonde Zijn almacht. Volgens de predikant Westermannus bleek dit vooral uit het onweer, waarmee God "sijnen schrickelijcken toorne als een stemme uyt den Hemel laet horen".¹⁴ Het was de rechtzinnige Westermannus opgevallen dat God de bliksem vooral liet inslaan in stadhuizen en andere plaatsen waar de vertegenwoordigers van het wereldlijk gezag zich ophielden, teneinde hen te waarschuwen hun ambt

12 Vgl. Van Deursen, *Kopergeld*, 276-285; L. Daston, 'Marvelous facts and miraculous evidence in early modern Europe', *Critical inquiry* 18 (1991) 93-124; D.P. Walker, 'The cessation of miracles' in: I. Merkel en A.G. Debus ed., *Hermeticism and the Renaissance. Intellectual history and the occult in early modern Europe* (Cranbury 1988) 111-124; L. Daston, 'Marvelous facts and miraculous evidence in early modern Europe', *Critical inquiry* 18 (1991) 93-124.

13 Augustinus, *De stad van God* [*De civitate Dei*] XX, 8. Vert. G. Wijdeveld (Amsterdam 1983) 1080.

14 A. Westermannus, *Christelijke Zee-vaert ende wandel-wech hoe...een yghelijck mensche in tijde van Onweder...hem houden ende dragen sal* (Amsterdam 1631) 31.

niet te misbruiken, "maer te vreesen voor dien *Qui tonat in Nubibus*, die daer dondert in de wolken".¹⁵

Niet alleen machtsmisbruik, maar ook "de ghemeene ydelheyt, lichtveerdigheyt, dartelheyt ende broodtdronkenheyt al te groot: het vreten, suypen, drincken, klincken, slempen, dobbelen, spelen, gasten, brassen, proncken ende pralen" riep de toorn van God op, zo was de algemene opinie.¹⁶ Zondig gedrag van zowel de individuele burger als van het collectief zou door God worden bestraft. 's Lands ingezetenen werden dan ook voortdurend opgeroepen tot verbetering van hun levenswandel, niet alleen vanaf de kansel, maar ook in tal van seculiere geschriften en bestuurlijke richtlijnen. Soms werden bededagen gehouden om de toorn Gods af te wenden. Maakte de mens het desondanks toch te bont, dan bezocht God hem met rampspoed, zo meende men.

God was echter ook barmhartig en daarom gaf Hij Zijn schepselen een teken alvorens hen te kastijden. "De Heere pleecht de mensche te waerschouwen, eer Hij oordeelt", zo schreef een bekend theoloog uit het begin van de zeventiende eeuw.¹⁷ Of, zoals het in 1598 werd geformuleerd toen er weer eens een walvis was gestrand:

T'is zeker en ghewis dat Godt tot aller stont
Door teyck'ne aen de lucht, op d'aerd' of uyt s' meys gront
Den Menschen heeft verthoont dat sijn hant was verheven
Om landen en liën van weghen haer boos leven
Door krijgh, door pestilens ofte door honghersnoot
Te straffen end' van hier te zuchen door de doot.¹⁸

Aanschouwde de rechtzinnige calvinist een prodigium, dan kon dit maar één ding betekenen: dit was een voorbode van de straffen die God zou zenden. Een ieder kon dan slechts bij zijn eigen geweten te rade gaan en trachten zijn zondige leven te beteren, in de hoop dat God zich genadig zou betonen. Dàt was de boodschap die in vrijwel alle Nederlandse bronnen uit de zestiende en zeventiende eeuw keer op keer herhaald werd. Pogingen om een verborgen betekenis te achterhalen, voorspellingen te doen over wat God in het verschiep had, of te trachten op enige andere wijze het onheil af te wenden, waren volstrekt verwerpelijk.

Een goede illustratie van de gereformeerde opvattingen over voortekenen biedt de kroniek die de rechtzinnige theoloog en Statenbijbelvertaler Baudartius over de jaren 1612-1620 publiceerde, en waarin tal van wonderbaarlijke natuur-

15 Ibidem, 49.

16 P.J. Twisck, *Van den Pest*, geciteerd in: L. Noordegraaf en G. Valk, *De gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (Bergen 1988) 111; zie verder Van Deursen, *Kopergeld*, 263-288.

17 G. Udemans, *De Laetste Basuyne, Dat is getrouwe waerschouwinghe onses Heeren Jesu Christi...* (Utrecht 1635) 95.

18 *Walvisch van Berckhey, Dat is Eene beschrijvinghe des grooten vissches die in het Jaer 1598...te Berckhey gestrandet is* (z.p. 1598).

verschijnselen beschreven werden. Als er in de zomer van 1618 naast de zon twee parhelia - schijnzonnen - gezien worden, merkt Baudartius op dat deze zonder twijfel een betekenis hebben, maar welke precies "can ick niet segghen, ick en wil noch can in den verborghenen raet des Alder-hoogsten niet treden".¹⁹ God geeft slechts aanwijzingen *dat* er iets te gebeuren staat, maar niet *wat*. Als de mensen zo'n teken ontwaren, kunnen ze alleen maar tot God bidden om vergeving. De wijze waarop de bevolking van Genua in 1613 een vreselijke storm tot bedaren trachtte te brengen was godslasterlijk: "Men heeft nae de pauselicke superstie de reliquyen Iohannis des Dopers (die sy meyen te hebben) met grootte Processye op de Stads-muyren gebracht als of den wint en Zee door de tegenwoordicheyt der selfder soudens syn verschrict". Natuurlijk hielp dit niet, "jae, het is eer schrickelicker gheworden".²⁰ Een niet mis te verstane oproep tot boete en bezinning was het zeemonster dat in 1616 bij Kalmar aanspoelde. Dit droeg volgens Baudartius niet alleen twee olifantstanden in de bek, hellebaarden op de rug en een zwaard op het voorhoofd, maar bovendien op zijn zijde de duidelijk leesbare tekst "Wee, wee, wee, mensche".²¹

De Bijbel en de interpretatie van voortekenen

Hoe terughoudend men ook was met het doen van concrete voorspellingen over de gevolgen van de Godsteken, Zijn wraak had volgens de algemene opinie altijd dezelfde gedaante: oorlogen, hongersnoden en pestepidemieën. Of, zoals de predikant en dichter Jacob Revius het nog eens bondig samenvatte:

Als tot den hemel toe vermenigden de sonden,
Heeft God veel-voudich oock zijn plagen uytgesonden.
By honger ende crijch hy het niet blijven laet;
De pest quam tonen oock haer vreselijck gelaet.²²

Het is opmerkelijk dat deze drie plagen in alle bronnen over prodigia steeds weer genoemd werden. De vraag is natuurlijk hoe men tot deze gevolgtrekking kwam. De Groningse hoogleraar Mulerius deed in zijn pamflet over de komeet van 1618 een poging dit te verklaren: de vurige komeet zou de atmosfeer besmetten met "Pestentialen ende veninighen qualiteiten" en dusdanig verhitten

19 W. Baudartius, *Memoriën, ofte Cort verhael der gedenckweerdighste geschiedenissen van Neder-land... van den jaer 1612 tot het begin des jaers 1620* (Amsterdam 1624) VI, 8. Over Baudartius in dit verband: M.E.H.N. Mout, 'Wilhelmus Baudartius (1565-1640). Ein niederländische Calvinist und das Übernatürliche' in: H. Lehmann en O. Ulbricht ed., *Vom Unfug des Hexen-Processes. Gegner der Hexenverfolgung von Johann Weyer bis Friedrich Spee* (Wiesbaden 1992) 231-245.

20 Baudartius, *Memoriën*, V, 50.

21 Ibidem, VII, 60; zie ook: Van Deursen, *Kopergeld*, 283-284.

22 Geciteerd in: Noordegraaf en Valk, *De gave Gods*, 9.

dat misoogsten ontstonden en de mensen met rode hoofden en kokend bloed naar de wapenen grepen.²³ De geleerde gaf hier een op zich logische redenering, maar gaf niet aan hoe aangespoelde walvissen en monsterlijke geboortes tot dezelfde gevolgen konden leiden. Een mogelijke andere verklaring voor het steeds weer noemen van dezelfde drie plagen, zou de roerige periode kunnen zijn die Europa doormaakte. Echter, de verwachtingen die men in de verschillende publikaties uitsprak, staan los van de concrete politieke constellatie, oogstverwachtingen en volksgezondheid op de momenten waarop ze gepubliceerd werden. Blijkbaar gaat hier om een steeds weer herhaalde standaardformulering.

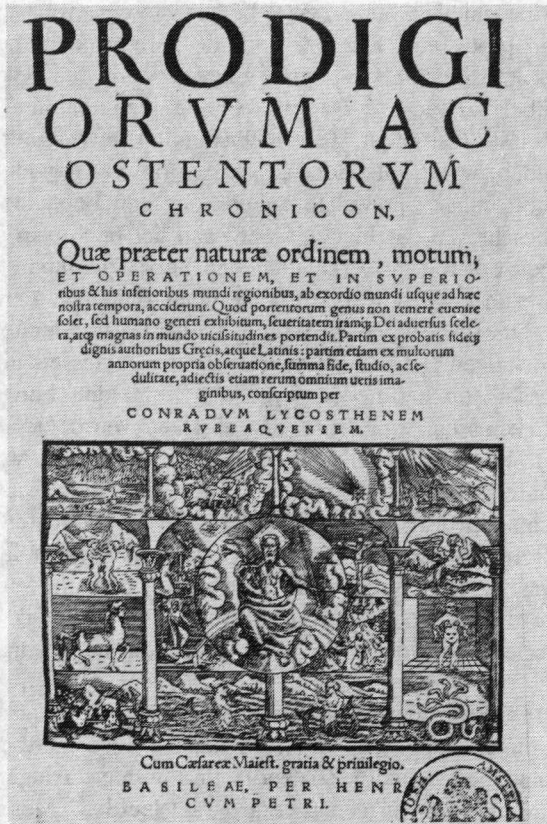
In eigentijdse geschriften werd vaak een beroep gedaan op twee bronnen waarop de voorspellingen omtrent de gevolgen van de voortekenen gebaseerd was. "Doorleest d'heyliche Schiff, doorleest d'oude Chronijcken", zo schreef een auteur in dit verband.²⁴ De hele menselijke geschiedenis, vanaf de Schepping tot aan de eigen tijd, maakte duidelijk dat God Zijn schepselen steeds weer met dezelfde straffen bezocht. Dat bleek niet alleen uit de Bijbel, maar ook uit het genre van de zogenaamde prodigia-boeken dat ten tijde van de Reformatie ontstond, en dat in protestants Europa een grote populariteit genoot. In deze werken gaven humanistische geleerden, zich baserend op de Bijbel, klassieke en christelijke geschiedschrijvers en eigentijdse bronnen, een chronologisch overzicht van alle voortekenen en straffen van God.²⁵ Een voorbeeld hiervan is het *Prodigiorum ac ostentorum chronicon* uit 1557 van Conrad Lycosthenes. De godvruchtige functie blijkt al duidelijk uit de illustratie op de titelpagina: centraal staat de almachtige God, omgeven door de geboorte, kruisdood, verrijzenis en hemelvaart van Christus. Op de twaalf afbeeldingen daar omheen staan diverse prodigia en natuurrampen, zoals luchtgevechten, bloedregens, monsterlijke geboorten en aardbevingen (zie afbeelding 3).

De prodigia-boeken hebben ook in de Republiek waarschijnlijk een grote invloed uitgeoefend, aangezien ze steeds weer door pamfletschrijvers, predikanten en onheilsprofeten werden geconsulteerd. Bij elk opmerkelijk natuurverschijnsel konden analoge voorvallen uit het verleden worden opgezocht. Dit waren allemaal manifestaties van de almacht van God. Volgens deze interpretatie van de geschiedenis werden de voortekenen steeds gevolgd door oorlog, hongersnood en pestepidemieën. Deze drieëenheid moeten we derhalve

23 N. Mulerius, *Hemelsche Trompet Morgenwecker ofte Een Comeet met een Langebaert* (Groningen 1618) C.

24 *Walvisch van Berckhey*.

25 R. Schenda, *Die französische Prodigienliteratur in der zweite Hälfte des 16. Jahrhunderts* (München 1961); Idem, 'Die deutsche Prodigiensammlungen des 16. und 17. Jahrhunderts', *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 4 (1963) 637-709; H. Schilling, 'Job Finkel und die Zeichen der Endzeit', in: W. Brückner ed., *Volkserzählung und Reformation* (Berlin 1974) 325-392; R. Habermas, 'Wunder, Wunderliches, Wunderbares. Zur Profanisierung eines Deutungsmusters in der frühen Neuzeit' in: R. van Dülmen ed., *Armut, Liebe, Ehre. Studien zur historischen Kulturforschung* (Frankfurt 1988) 38-67.

Afbeelding 3: Titelpagina van C. Lycosthenes, *Prodigiorum ac ostentorum chronicon* (Bazel 1557).

waarschijnlijk beschouwen als een *topos*. De betekenis die men rond 1600 aan prodigia toekeende stond, met andere woorden, niet in direct causaal verband met andere eigentijdse gebeurtenissen, maar werd bepaald door gedachtenpatronen waarvan men de oorsprong niet of nauwelijks beseftte en standaardformuleringen waarvan de herkomst in een ver verleden lag.

Van verschillende kanten is gewezen op de belangrijke rol die de relatie tussen taal en werkelijkheid en het zoeken naar analogieën speelde in het denken tot halverwege de zeventiende eeuw.²⁶ Bijbelse analogieën en het bijbels

26 Vgl. M. Foucault, *Les mots et les choses* (Parijs 1966) 32-91; I. Hacking, *The emergence of probability. A philosophical study of early ideas about probability, induction and statistical inference* (Cambridge 1975) 39-49; B. Vickers, 'Analogy versus identity: the rejection of occult symbolism, 1580-1680' in: Idem ed., *Scientific and occult mentalities in the Renaissance* (Cambridge 1984) 95-164; W.B. Ashworth, 'Natural history and the emblematic worldview' in: D.C. Lindberg en R.S. Westman ed., *Reappraisals of the scientific revolution* (Cambridge 1990) 303-333.

taalgebruik zijn waarschijnlijk van cruciaal belang geweest voor de interpretatie van voortekenen in protestants Europa. Voor de gereformeerden vormde Gods woord de hoogste autoriteit en van iedere gelovige werd dan ook een grondige kennis van de Bijbel verwacht.²⁷ De twee blinde jongemannen uit Oostwoud die het gehele Nieuwe Testament, de catechismus en de psalmen van Datheen uit hun hoofd kenden, waren uitzonderlijk genoeg om een plaats in Baudartius' *Memoriën* te krijgen, maar zijn wel tekenend voor een bepaalde mentaliteit.²⁸ De in de Schrift beschreven geschiedenis werd aan het begin van de zeventiende eeuw als authentiek ervaren en verkondigde de hoogst denkbare waarheid. De Bijbelteksten verwezen onderling naar elkaar maar ook naar een werkelijkheid buiten dit boek. Doordat er een continuüm werd verondersteld tussen het Bijbelverhaal en de eigen tijd, waren de ervaringen en lessen uit het verleden van directe toepassing op het heden. Predikanten hielden hun gehoor steeds weer bijbelse gelijkenissen voor, niet als abstract voorbeeld maar als een dreigende realiteit. Het taalgebruik van de Bijbel en van de wekelijkse preek diende in hoge mate overeen te stemmen, aangezien de predikant leefde in het besef dat hij slechts op deze wijze zijn gehoor in de gedachtenwereld van de Schrift kon invoeren. Zo predikte de om zijn redenaarsgaven fameuze Becius week na week over de om hun zonden door zwavel en vuur verwoeste steden Sodom en Gomorra. Het woord van Hebréeën 10:31, "Vreselijk is te vallen in de handen van de levende God", moet voor velen een angstaanjagende realiteit geweest zijn.

Bij alles wat er in de eigen tijd gebeurde, zocht men naar bijbelse analogieën, terwijl het bijbels taalgebruik waarschijnlijk in hoge mate de waarneming van de werkelijkheid beïnvloedde. Zo leefde in sommige kringen in de Republiek de overtuiging dat men in een tweede Israël leefde.²⁹ Het is bijvoorbeeld ook opmerkelijk dat er in de zeventiende-eeuwse Hollandse literatuur en schilderkunst vrijwel geen eigentijdse joden voorkomen, terwijl deze toch, met name in Amsterdam, een vertrouwd onderdeel van het straatbeeld uitmaakten. Wel werden zij steeds weer in hun oudtestamentische gedaante weergegeven. Klaarblijkelijk konden Hollandse kunstenaars hen alleen vanuit een bijbels perspectief waarnemen en representeren.

Iets soortgelijks gold waarschijnlijk ook voor de interpretatie van ongewone natuurverschijnselen. Zo werd de regenboog beschouwd als een herinnering aan het verbond dat God met Noach gesloten had, zelfs al wist men voor dit hemelteken een natuurlijke verklaring te geven. Wie een aangespoelde walvis, een komeet of een zonsverduistering aanschouwde, kon dit slechts waarnemen, beschrijven en interpreteren als een van de vele bijbelse voortekenen. Het was

27 A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen 1974) 161-192; Idem, *Kopergeld*, 289-311.

28 Baudartius, *Memoriën*, II, 16, 123.

29 G. Groenhuis, 'Calvinism and national consciousness: the Dutch Republic and the New Israel', in: A. Duke en C.A. Tamse ed., *Britain and the Netherlands VII* (Den Haag 1981) 118-133.

hiervoor niet strikt noodzakelijk dat het waargenomen fenomeen correspondeerde met de in de Bijbel beschreven voortekenen. De talrijke bijbelse passages waarin sprake is van goddelijke tekenen, de wonderen "in de hemel en op de aarde, bloed en vuur en rookzuilen" (2 Joël 30-31), de wankelende aarde (Job 9:7) of de "tekenen aan de zon en maan en sterren" (Lucas 21:25) etcetera konden op basis van het analogie-principe ruim worden geïnterpreteerd. Zo was er bijvoorbeeld nergens in de Bijbel expliciet sprake van kometen, maar bestond er rond 1600 onder theologen, natuurfilosofen en leken wel een *communis opinio* dat dit de "grote tekenen van de hemel" waren die in Christus' "Rede over de laatste dingen" werden genoemd. En ook de gevolgen die men aan deze tekenen toeschreef, de *topos* 'oorlogen, hongersnoden en pestepidemieën', werden vermoedelijk gedictieerd door bijbelse analogieën en het bijbels taalgebruik.³⁰

Besluit

De observatie van en contemplatie over allerhande opmerkelijke natuurverschijnselen vervulde in de Republiek gedurende de zestiende en zeventiende eeuw een zeer belangrijke rol in het geloofsleven. Dit blijkt niet alleen uit de grote hoeveelheid in de volkstaal gepubliceerde gelegenheidsuitgaven, maar ook uit de verhandelingen en disputaties die, veelal in het Latijn, door geleerden werden uitgegeven. Het zou daarom van weinig historisch besef getuigen deze ideeën te kwalificeren als 'bijgeloof'. In de periode dat men algemeen van mening was dat de Schepping gehoorzaamde aan de wil van God, werd niet alleen de orde, schoonheid en doelmatigheid van de natuur, maar juist ook het opvallende, grillige en van de orde afwijkende, gezien als een manifestatie van Zijn almacht en als een bewijs voor Zijn bestaan. De natuur was een drager van tekens, die allen verwezen naar God. Aldus kon de natuur in zekere zin worden opgevat als een pendant van de Bijbel; beide waren immers media waarin de mens God kon herkennen, en door middel waarvan Hij zich aan de mensen openbaarde. Net als de Bijbel kon ook de natuur worden beschouwd als een boek dat geschreven was door God.

De metafoor van het 'Boek der natuur' is geen constructie van hedendaagse historici. Reeds Augustinus maakte gebruik van deze beeldspraak, die in de zestiende en zeventiende eeuw waarschijnlijk wijd verbreid was.³¹ Het belang van de metafoor blijkt onder andere uit de *Belydenisse der Geloofs* (1619) van

30 Het is moeilijk de oorsprong van deze *topos* te achterhalen, maar zij roept associaties op met 2 Samuël 24, Mattheüs 24, Marcus 13 en vooral Lucas 21.

31 Over deze metafoor zie: E.R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (Bern en München 1984; oorspr. uitg. 1948) 323-328; H. Nobis, 'Buch der Natur' in: *Historisches Wörterbuch der Philosophie* I, 957; H. Blumenberg, *Die Lesbarkeit der Welt* (Frankfurt a.M. 1983; eerste ed. 1981).

de gereformeerde kerk, volgens welke de mens de Heer op twee manieren kon kennen:

Ten eersten door de scheppinge, onderhoudinge, ende regeeringe der gehele werelt: overmits deselve voor onse oogen is als een schoon boek, in welke alle schepselen, groote ende kleynde, gelijk als letteren zijn [...]. Ten tweeden geeft hy hemselfen ons noch klaerder ende volkomelicker te kennen, door zijn heyligh ende Goddelik woort.³²

De mens leerde, met andere woorden, de Heer allereerst kennen via de Bijbel, maar kon daarnaast Zijn hand ook herkennen in de natuur. Aldus moest hij wel overtuigd raken van Gods bestaan.

Door verschillende ontwikkelingen werd de boek-analogie in de loop van de zeventiende eeuw ontkracht, maar in de periode die in dit artikel centraal staat ging voor velen de vergelijking nog wel op. Het 'Boek der natuur' en de Bijbel waren complementair. Niet alleen via bijbelse gebeurtenissen en citaten, maar ook middels eigentijdse natuurverschijnselen maande de Almachtige Zijn kinderen tot godsvrucht. Het was nu eenmaal de aard van de mens dat hij niet genoeg had aan stichtelijke verhalen en bespiegelingen over de schoonheid van de Schepping, maar af en toe met harde hand, middels natuurwonderen en natuurrampen, tot de orde geroepen moest worden.

Omgekeerd zorgden het bijbels taalgebruik en de bijbelse analogieën voor een interpretatief kader van waaruit de natuur geobserveerd, geïnterpreteerd en beschreven werd. Zoals bij de bestudering van de Bijbel vooral het accent lag op de grimmige en toornige aard van God, zo stond bij de bestudering van de natuur het ongewone, grillige en onrustbarende centraal. De Heer laat de mens "de teecken syner gramschap dagelijcx voor onse ooghen sien, de twee grote lichten des Hemels verduysteren, de Mane als in bloet veranderen [en] onder de sterren schrikkelijcken Comoeten als vlammen Vyers verschijnen", zo predikte Becius aan het begin van de zeventiende eeuw.³³

In de loop van de eeuw veranderde het beeld van de natuur, en ging men juist het ordelijke, voorspelbare en wetmatige benadrukken. Het geloof in voortekenen werd in geleerde kringen ter discussie gesteld. Dit proces is veelal geïnterpreteerd als het resultaat van de opkomst en zege van de natuurwetenschap en het beschavingsoffensief van verlichte denkers. Maar wellicht dat de zaak gecompliceerder ligt, en dat ook de veranderende opvattingen over de status van de taal en van analogieën, de opkomst van de Bijbelkritiek en het veranderende beeld van God in de beschouwing betrokken moeten worden.

32 *De Nederlandse belijdenisgeschriften*. J.N. Bakhuizen van de Brink ed. (Amsterdam 1976) 73.

33 J. Becius, *Het ghesette exemplaar der Godilosen ofte Historie van Sodoma ende Gomorra...verclaert in XXV Predicaten uit Genis. Cap. 18 en 19* (Arnhem 1639) xi.